

I.

ΟΙ ΜΕΓΑΛΟΓΡΑΜΜΑΤΕΣ ΓΡΑΦΕΣ

Για οποιαδήποτε προσπάθεια παρακολούθησης της ιστορίας της ελληνικής βιβλιακής γραφής πρέπει να καθοριστεί μια χρονολογία που θα ληφθεί ως αφετηρία· οι απαρχές της περιβάλλονται από σκοτάδι και οι πενιχρές μαρτυρίες που διαθέτουμε δεν είναι παρά μεμονωμένα αποσπάσματα, κομμάτια ενός μεγάλου καμβά, του οποίου το περίγραμμα μετά βίας καταφέρνουμε να διακρίνουμε. Πράγματι, το παλαιότερο χειρόγραφο χρονολογημένο με ακρίβεια, ο *Vat. gr. 1666* (FOLLIERI, πίν. 11), εμφανίζεται μόλις το 800 μ. Χ., και από την άλλη το πρώτο χειρόγραφο που μπορεί να χρονολογηθεί με βεβαιότητα βάσει εξωπαλαιογραφικών κριτηρίων, ο λεγόμενος «Διοσκουρίδης της Βιέννης» (*Vindob. Med. gr. 1*), 512/513 μ. Χ. περίπου, ανάγεται σε εποχή πλήρους ωριμότητας της ελληνικής μεγαλογράμματης βιβλιακής γραφής.

Πληροφορίες γι' αυτή την αρχαιότερη και σκοτεινή φάση της ελληνικής γραφής μας δίνουν, εκτός από τις επιγραφές, κυρίως πάπυροι και όστρακα –ή, σπανιότερα, σπαράγματα διφθέρας από αρχαιολογικές ανακαλύψεις–, στη συντριπτική πλειοψηφία τους κανονικά έγγραφα ή άλλου είδους ντοκουμέντα, που μας επιτρέπουν να κάνουμε ένα σκιαγράφημα ιστορικής αποκατάστασης²⁰.

Για πρακτικούς λόγους θα υιοθετήσουμε μια παραδοσιακή πλέον διαίρεση σε περιόδους, η οποία βασίζεται περισσότερο σε ιστορικά γεγονότα παρά σε παλαιογραφικά κριτήρια²¹. Σύμφωνα με αυτήν, η πρώτη φάση της

20. Για πιο εκτεταμένες μελέτες σχετικές με την «παλαιογραφία της εποχής του παπύρου», κοντά σε παλαιότερα έργα που ήδη παρατέθηκαν, όπως αυτό του F. G. KENYON, *The Palaeography of Greek Papyri*, Oxford 1899 και το κλασικό λεύκωμα της M. NORSI, *La scrittura letteraria greca dal secolo IV a. C. all' VIII d. C.*, Firenze 1939, βλ. το πιο πρόσφατο *Paläographie der griechischen Papyri* του Richard SEIDER, στο οποίο έχει ήδη γίνει αναφορά. [[Βλ. τώρα και τον G. CAVALLO, *La scrittura greca e latina dei papiri. Una introduzione*, Pisa – Roma 2008 (Studia erudita, 8)].

21. Βλ. τον KENYON, *The Palaeography of Greek Papyri*, ό. π. (σημ. 20), σ. 55–125, που χωρίζει τη μελέτη των γραφών των φιλολογικών παπύρων σε πτολεμαϊκή εποχή, ρωμαϊκή εποχή και εποχή «της μετάβασης στην περγαμηνή» (ή βυζαντινή περίοδο). Αυτή η πρακτική διαίρεση επαναλαμβάνεται, π. χ., στον P. CANART, *Lezioni di paleografia e di codicologia greca* [δακτυλογραφημένες σημειώσεις], [Βατικανό χ. χ.], σ. 11–12 [[στη διαδικτυακή έκδοση, σ. 8–9]].

ελληνικής βιβλιακής γραφής, αυτή της μεγαλογράμματης, διαιρείται σε τρεις περιόδους:

1) πτολεμαϊκή περίοδος, από τον θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου (323 π.Χ.) έως την κατάκτηση της Αιγύπτου από τους Ρωμαίους (30 π.Χ.).

2) ρωμαϊκή περίοδος, από το 30 π.Χ. μέχρι την αναγνώριση του Κωνσταντίνου ως μόνου αυτοκράτορα (324 μ.Χ.).

3) βυζαντινή περίοδος, από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο έως τον 9^ο αιώνα.

Παράλληλα με αυτή τη διαίρεση που βασίζεται σε κριτήρια γενικής ιστορίας, είναι χρήσιμο να λάβουμε υπόψη μια διαφορετική, πιο λειτουργική για την ανάλυση των φαινομένων της γραφής, που προτάθηκε από τον Guglielmo Cavallo²², η οποία κάνει διάκριση ανάμεσα σε:

1) εποχή ομοιογένειας της γραφής (από τον 4^ο έως τον 3^ο αιώνα π.Χ.)

2) εποχή της διαφοροποίησης των στίλ (από τον 3^ο αιώνα π.Χ. έως τον 2^ο–3^ο αιώνα μ.Χ.)

3) εποχή των κανόνων (από τον 2^ο–3^ο αιώνα μ.Χ. έως τον 9^ο αιώνα μ.Χ.).

I. 1. ΠΤΟΛΕΜΑΪΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Η πρώτη φάση (4^{ος}–3^{ος} αιώνας π.Χ.) της πτολεμαϊκής εποχής (4^{ος}–1^{ος} αιώνας π.Χ.) –η οποία αντιστοιχεί στην πρώτη από τις τρεις υποδιαιρέσεις που προτείνονται από τον Cavallo– χαρακτηρίζεται από την έλλειψη σαφούς διαχωρισμού μεταξύ βιβλιακών γραφών και γραφών των εγγράφων. Το μόνο στίλ που ξεχωρίζει είναι το επιγραφικό στίλ, στο σύνολό του μάλλον άκαμπτο και γωνιώδες, που ονομάστηκε έτσι για τη μορφολογική και τυπολογική του συγγένεια με τις σύγχρονες επιγραφές· αυτό το συναντάμε:

α) σε ένα συμβόλαιο γάμου του έτους 310 (*P. Berol.* 13500 ή *P. Eleph.* 1 [=Βερολίνο, Staatliche Museen, Ägyptisches Museum, P. 13500]· βλ. SEIDER, I, αρ. 1), το οποίο επιτρέπει να χρονολογήσουμε με παλαιογραφικά κριτήρια τις άλλες μαρτυρίες·

β) στον περίφημο πάπυρο του Δερβενίου (*P. Derveni* [=Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο, s. n.]· βλ. SEIDER, II, αρ. 1)· {τώρα βλ. *The Derveni Papyrus*, Edited with Introduction and Commentary by Theokritos Kouremenos,

22. CAVALLO, *Fenomenologia «libraria»*, ό. π. (σημ. 10)· του ΙΔΙΟΥ, *La scrittura greca libraria tra i secoli I a. C. –I d. C. Materiali, tipologie, momenti*, στο *Paleografia e codicologia greca. Atti del II Colloquio internazionale (Berlino–Wolfenbüttel, 17–21 ottobre 1983)*, I–II, a cura di D. HARLFINGER – G. PRATO [...], Alessandria 1991 (Biblioteca di «Scrittura e civiltà», 3): I, σ. 11–29: 26–28 [[ανατύπωση στον CAVALLO, *Il calamo e il papiro*, ό. π. (σημ. 10), σ. 107–122: 120–121. Βλ. τώρα του ΙΔΙΟΥ, *La scrittura greca e latina dei papiri*, ό. π. (σημ. 20), σ. 21–140, με περαιτέρω χρονολογική κατάταξη]].

George M. Parássoglou, Kyriakos Tsantsanoglou, Firenze MMVI (Studi e Testi per il Corpus dei Papiri Filosofici greci e latini, 13)).

γ) στην επονομαζόμενη «Αρά της Αρτεμισίας» (UPZ I 1 [= Βιέννη, Nationalbibliothek, P. Vindob. G 1]· βλ. SEIDER, III/1, σ. 141–145 αρ. 3B)·

δ) στον πάπυρο που παραδίδει τους Πέρσες του Τιμοθέου (P. Berol. 9875 [= Βερολίνο, Staatliche Museen, Ägyptisches Museum, P. 9875]· βλ. SEIDER, II, αρ. 2).

Εικ. 7. P. Berol. 9875 [= Βερολίνο, Staatliche Museen, Ägyptisches Museum, P. 9875]: επιγραφικό στίλ.

Στο πέρασμα από τον 3^ο στον 2^ο αιώνα π. Χ., μέσα από τις καλλιγραφικές γραφές που χρησιμοποιούνται στη βιβλιακή παραγωγή, αρχίζουν να ξεπροβάλλουν τάσεις γραφής, οι οποίες καταλήγουν στη διαμόρφωση διακριτών ρευμάτων, γνωστών με τον όρο *στιλιστικές κατηγορίες*²³.

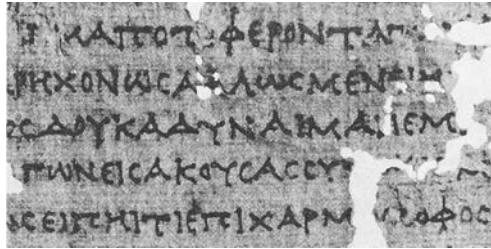
Παρόλο που διατηρείται ο παραδοσιακός σχεδιασμός, τα γράμματα αρχίζουν να εμφανίζουν μια ελαφριά κύρτωση των κεραιών –όπως φαίνεται π.χ. στον P. Par. 2 [= Παρίσι, Musée du Louvre, Département des antiquités égyptiennes, P. inv. N 2326], ο οποίος παραδίδει ένα απόσπασμα που αποδίδεται στον Χρύσιππο από τους Σόλους (της Κιλικίας) και χρονολογείται μεταξύ 3^{ου} και 2^{ου} αιώνα π. Χ. (βλ. SEIDER, II, αρ. 13)– και μια τάση για διαφοροποίηση, η οποία εκδηλώνεται με ποικίλους τρόπους. Γενικό χαρακτηριστικό αποτελεί η εναλλαγή ανάμεσα στην ομοιογένεια και στη διαφοροποίηση των μορφών, και πιο συγκεκριμένα:

- επιδίωξη ποικιλομορφίας ή ομοιομορφίας των γραμμμάτων·
- εναλλαγή ανάμεσα σε γράμματα πλατιά και σε γράμματα στενά·
- εναλλαγή στο πάχος των κεραιών·
- επιδίωξη υπερβολικής λιτότητας ή αντιστρόφως, παρουσία σωρείας διακοσμητικών στοιχείων.

23. CAVALLO, *Fenomenologia «libraria»*, ό. π. (σημ. 10).

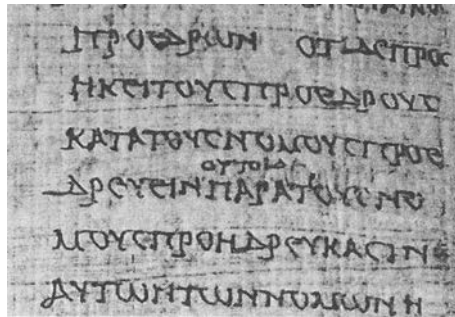
Η χρήση μιας από τις παραπάνω μορφοποιήσεις προφανώς δεν αποκλείει τον συνδυασμό με άλλες στο πλαίσιο της ίδιας γραφής. Χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου αποτελούν, μεταξύ των άλλων τύπων γραφής, οι ακόλουθες στιλιστικές κατηγορίες:

α) γραφές που χαρακτηρίζονται από εναλλαγή διαστάσεων (*modulo*) ανάμεσα σε γράμματα πλατιά και στενά (τα δεύτερα είναι τα Ε, Θ, Ο, C), όπως στον P. Hibeh I 1 (ή P. Lond. Lit. 56 [= Λονδίνο, British Library, Pap. 1821], που παραδίδει τις *Sententiae* του ψευδο-Επιχάρμου)²⁴.

Εικ. 8. P. Hibeh I 1 [= Λονδίνο, British Library, Pap. 1821]: παράδειγμα γραφής με εναλλαγή διαστάσεων (*modulo*) γραμμάτων.

β) γραφές που διακρίνονται από την προσθήκη διακοσμητικών απολήξεων στα άκρα των κεραιών των γραμμάτων, ή στιλ με διακοσμητικές απολήξεις (*stili apicati*)²⁵: χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο Υπερείδης

Εικ. 9. P. Lond. Lit. 134 [= Λονδίνο, British Library, Pap. 134+133]: παράδειγμα του στιλ με διακοσμητικές απολήξεις.

24. C. H. ROBERTS, *Greek Literary Hands 350 B. C. – A. D. 400*, Oxford 1956 (Oxford Palaeographical Handbooks), αρ. 2b.

25. Ο γερμανικός όρος *Zierstil*, ισοδύναμος του «στιλ με διακοσμητικές απολήξεις» υπάρχει ήδη στον W. SCHUBART, *Palaeographie, I: Griechische Palaeographie*, München 1925 (Handbuch der Altertumswissenschaft, I, 4/1), σ. 114· βλ. και τον G. MENCI, *Scrittura*

του *P. Lond. Lit.* 134 [=Λονδίνο, British Library, Pap. 134+133]²⁶.

γ) στίλ «Ε-Θ», μια χαρακτηριστική ομάδα γραφών που δίνει την εντύπωση αυθεντικού στίλ, το οποίο διακρίνεται από ελαφριά διακόσμηση στα άκρα των κεραιών και ομοιόμορφα γράμματα· μεταξύ αυτών ξεχωρίζουν οι μορφές του Ε και του Θ, των οποίων η μεσαία κεραία αποτελείται από μια στιγμή²⁷. Σε αυτό το στίλ –που εμφανίζεται στο τέλος της περιόδου, τον 1^ο αιώνα π. Χ., και συνεχίζεται στον επόμενο– είναι γραμμένος ο πάπυρος της Οξυρύγχου, *P. Oxy.* XXXI 2545 [=Οξφόρδη, Sackler Library, Papyrology Rooms, *P. Oxy.* 2545], ο οποίος περιέχει ένα απόσπασμα από τους *Ίππης* του Αριστοφάνη²⁸.

Εικ. 10. *P. Oxy.* XXXI 2545 [=Οξφόρδη, Sackler Library, Papyrology Rooms, *P. Oxy.* 2545]: στίλ «Ε-Θ».

Ι. 2. ΡΩΜΑΪΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Σε αυτή την περίοδο (τέλη 1^{ου} αιώνα π. Χ. – 4^{ος} αιώνας μ. Χ.), συνεχίζονται οι τύποι γραφής των προηγούμενων αιώνων: αν και το στίλ «Ε-Θ» εξαφανίζεται σχετικά νωρίς, ήδη στη διάρκεια του 1^{ου} αιώνα π. Χ., κάνουν αισθητή την παρουσία τους γραφές με διακοσμητικές απολήξεις²⁹. Τέτοια είναι η γραφή που χρησιμοποιείται στον πάπυρο της *Società Italiana per la*

greche librerie con apici ornamentali (III a. C. – II d. C.), στο *Scrittura e civiltà* 3 (1979), σ. 23–53, με X πίν. ε. κ.

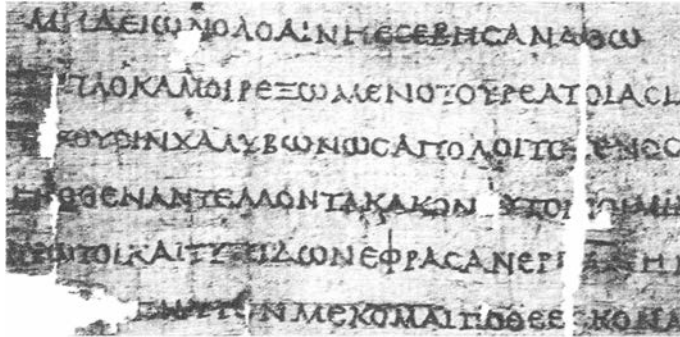
26. CAVALLO, *La scrittura greca libraria tra i secoli I a. C. – I d. C.*, ό. π. (σημ. 22), σ. 20–21 [[στην ανατύπωση, σ. 114–115]].

27. Βλ. CAVALLO, *Fenomenologia «libraria»*, ό. π. (σημ. 10), σ. 132 [[στην ανατύπωση, σ. 75]]· του ΙΔΙΟΥ, *Lo stile di scrittura «epsilon-theta» nei papiri letterari: dall' Egitto ad Ercolano*, στο *Cronache Ercolanesi* 4 (1974), σ. 33–36 [[τώρα ανατυπωμένο στου ΙΔΙΟΥ, *Il calamo e il papiro*, ό. π. (σημ. 10), σ. 123–128]].

28. E.G. TURNER, *Greek Manuscripts of the Ancient World*, Λονδίνο² 1987 (University of London, Institute of Classical Studies. Bulletin Supplement 46), σ. 72 αρ. 37.

29. MENCI, *Scritture greche librerie con apici ornamentali*, ό. π. (σημ. 25), *passim*.

ricerca dei papiri greci e latini in Egitto PSI IX 1092 [= Φλωρεντία, Biblioteca Medicea Laurenziana, PSI 1092], ο οποίος ανάγεται στον 1^ο αιώνα π. Χ. και περιέχει το κείμενο του Καλλιμάχου Πλόκαμος της Βερενίκης.

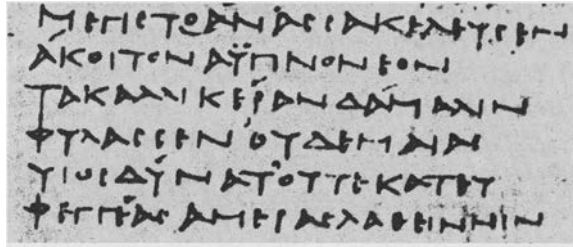

Εικ. 11. PSI IX 1092 [= Φλωρεντία, Biblioteca Medicea Laurenziana, PSI 1092]: {γραφή με διακοσμητικές απολήξεις}.

Από την άλλη μεριά, μεταξύ των νέων στιλ που καθιερώνονται αυτή την εποχή συγκαλέγεται το λεγόμενο αυστηρό στιλ (στα γερμανικά *strenger Stil*), που ονομάζεται έτσι ακριβώς επειδή χαρακτηρίζεται από έλλειψη διακοσμητικών στοιχείων³⁰, αλλά είναι περισσότερο γνωστό ως βακχυλίδεια μεγαλογράμματη· ο όρος οφείλεται στον *P. Lond. Lit.* 46 [= Λονδίνο, British Library, Pap. 733] + PSI XII 1278 [= Φλωρεντία, Biblioteca Medicea Laurenziana, PSI 1278], ο οποίος ανάγεται στον 2^ο αιώνα μ. Χ. και παραδίδει *Επινίκια* του Βακχυλίδη. Αυτή η γραφή, που χρησιμοποιείται τον 2^ο και 3^ο αιώνα μ. Χ., εμφανίζει έντονη αντίθεση ως προς τις διαστάσεις (*modulo*) ανάμεσα σε γράμματα πλατιά και γράμματα στενά, ένα Ο μάλλον μικρό το οποίο δεν αγγίζει τη γραμμή βάσης και άξονα γραμμάτων κάθετο ή ελαφρά κεκλιμένο προς τα δεξιά³¹.

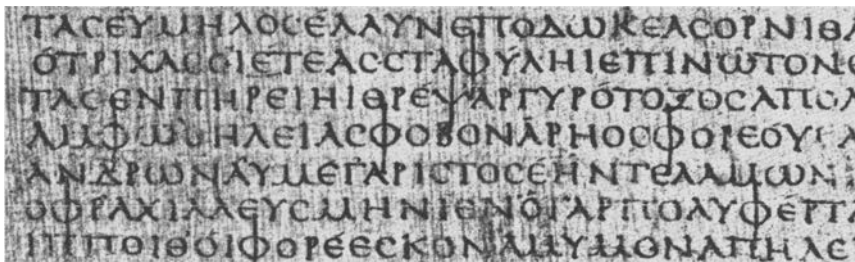
30. SCHUBART, *Palaeographie I: Griechische Palaeographie*, ό. π. (σημ. 25), σ. 124–132.

31. Ως άξονας μπορεί να οριστεί εμπειρικά η μεσαία γραμμή που χωρίζει ισαπέχιστα το γράμμα στα δύο, από πάνω προς τα κάτω, και η οποία σε πολλές περιπτώσεις συμπίπτει με τον άξονα συμμετρίας του γράμματος· επιπλέον, αυτή η γραμμή είναι γενικώς παράλληλη με τις κάθετες κεραίες των γραμμάτων και κατά κύριο λόγο συμπίπτει με την κάθετη κεραία των γραμμάτων I, T, Φ, Ψ. Όταν ο άξονας του γράμματος είναι κάθετος στη γραμμή βάσης, το γράμμα θα είναι όρθιο, αλλιώς θα φαίνεται λίγο ή πολύ κεκλιμένο· λιγότερο συχνά θα έχει αριστερή κλίση και πιο συχνά δεξιά, όπως φαίνεται κυρίως (αλλά όχι μόνο) σε γραφές επισευρμένες ή επισευρμένης τάσης. Να σημειωθεί ότι για τον υπολογισμό της μέσης κλίσης του άξονα σε μια συγκεκριμένη γραφή (ή αυτό που θα ορίσουμε ως «γωνία κλίσης» της γραφής), πρέπει να ληφθούν υπόψη οι ακούσιες –λίγο ή πολύ έντονες– διακυμάνσεις που μπορεί να παρουσιάσει ο

Εικ. 12. P. Lond. Lit. 46 [=Λονδίνο, British Library, Pap. 733]: βακχυλίδεια μεγαλογράμματη.

Στη διάρκεια του 2^{ου} αιώνα μ. Χ., μέσα σε ένα ήδη παραδοσιακό ρεύμα (*filone*) κανονικών και στρογγυλευμένων τύπων γραφής, κάνει την εμφάνισή της αλλά και νωρίς εκλείπει η λεγόμενη στρογγυλόσχημη μεγαλογράμματη, γνωστή και ως ρωμαϊκή κεφαλαιογράμματη. Πρόκειται για μια γραφή αυστηρά τοποθετημένη ανάμεσα σε δύο νοητές γραμμές, που χαρακτηρίζεται από γράμματα με κανονικές διαστάσεις (*modulo*) και καθαρά στρογγυλό σχήμα, με μικρές διακοσμητικές απολήξεις και κεραίες ομοιόμορφου πάχους³². Το πιο γνωστό και αντιπροσωπευτικό δείγμα είναι η *Ιλιάδα* του P. Hawara 24–28 [=Οξφόρδη, Bodleian Library, MS. Gr. class. a. 1 (P)] (βλ. SEIDER, II, 23).

Εικ. 13. P. Hawara 24–28 [=Οξφόρδη, Bodleian Library, MS. GR. class. a. 1 (P)]: στρογγυλόσχημη μεγαλογράμματη.

άξονας ανάμεσα σε δύο γράμματα κατά τη διαδικασία της γραφής (βλ. PRATESI, *A proposito di tecniche di laboratorio e storia della scrittura*, ό.π. [σημ. 9], σ. 205)· σε συγκεκριμένους τύπους γραφής, όμως, ο άξονας μπορεί να παρουσιάζει και εκούσια διακύμανση με συστηματική διαφοροποίηση ανάλογα με τα γράμματα, από τα οποία κάποια είναι όρθια και κάποια κεκλιμένα, οδηγώντας σε ένα καθαρά στιλιστικό αποτέλεσμα. Βλ. επίσης εδώ, σ. 43-44.

32. [[Βλ. τώρα CAVALLO, *La scrittura greca e latina dei papiri*, ό.π. (σημ. 20), σ. 95, 97–98]].

I. 3. BYZANTINΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Η βυζαντινή περίοδος (4^{ος}–9^{ος} αιώνας μ. Χ.) χαρακτηρίζεται από την εμφάνιση των κανόνων, σύμφωνα με την ορολογία του Cavallo, που καταδεικνύουν την τάση για μορφολογική τυποποίηση της γραφής³³.

Ακολουθεί ένας συνοπτικός πίνακας, από τον οποίο φαίνεται πως οι απαρχές των τυποποιημένων μεγαλογραμμάτων γραφών λίγο ή πολύ συμπιπτουν, καθώς οι ρίζες τους εκτείνονται στη ρωμαϊκή περίοδο, ανάμεσα στα τέλη του 2^{ου} και στις αρχές του 3^{ου} αιώνα, ενώ τα επόμενα στάδια εξέλιξης ακολουθούν ρυθμούς διαφορετικούς για την καθεμία:

βιβλική μεγαλογράμματη	αρχές: 2 ^{ος} –3 ^{ος} αιώνας περίοδος τελειοποίησης: 4 ^{ος} αιώνας αρχή της παρακμής: 5 ^{ος} αιώνας
αλεξανδρινή μεγαλογράμματη	αρχές: 2 ^{ος} –3 ^{ος} αιώνας ακμή: 5 ^{ος} –6 ^{ος} αιώνας αρχή της παρακμής: 7 ^{ος} –8 ^{ος} αιώνας
πλάγια οξυκόρυφη μεγαλογράμματη	αρχές: 2 ^{ος} –3 ^{ος} αιώνας ακμή: 5 ^{ος} αιώνας αρχή της παρακμής: 6 ^{ος} αιώνας
όρθια οξυκόρυφη μεγαλογράμματη	απώτερη καταγωγή: 2 ^{ος} –3 ^{ος} αιώνας περίοδος διάδοσης: 7 ^{ος} αιώνας
λειτουργική στρογγυλόσχημη μεγαλογράμματη	αρχές: εμφανίζεται ήδη διαμορφωμένη μεταξύ 7 ^{ου} και 8 ^{ου} αιώνα

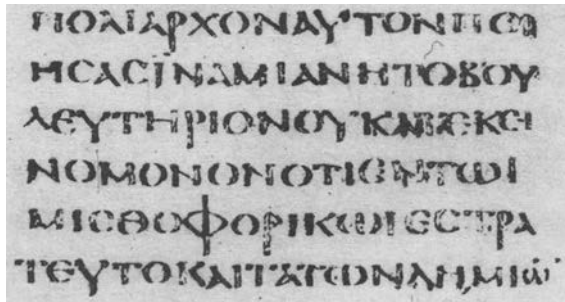
I. 3. 1. Η βιβλική μεγαλογράμματη

Η πρώτη περίπτωση τυποποίησης ελληνικής βιβλιακής γραφής είναι η βιβλική μεγαλογράμματη, όρος του Guglielmo Cavallo, που αφιέρωσε σε αυτόν τον τύπο γραφής μια μονογραφία. Όπως ισχύει για τις περισσότερες ελληνικές γραφές, η ονομασία είναι συμβατική, εμπνευσμένη στην περίπτωση αυτή από τα μεγάλα χειρόγραφα της Βίβλου το 4^{ου} και 5^{ου} αιώνα που είναι γραμμένα με τη συγκεκριμένη γραφή³⁴. Όμως, η βιβλική μεγαλο-

33. CAVALLO, *Fenomenologia «libraria»*, ό. π. (σημ. 10), σ. 133 [[στην ανατύπωση, σ. 76–77]].

34. CAVALLO, *Ricerche sulla maiuscola biblica*, ό. π. (σημ. 10), ιδίως σ. 1–4 για τον ορισμό· αλλά όπως ο μελετητής εκθέτει στο ίδιο, σ. 1, παπυρολόγοι όπως ο Bernard P. Grenfell (1869–1926) και ο Arthur S. Hunt (1871–1934) είχαν ήδη μιλήσει για «βιβλική κεφαλαιογράμματη», για να περιγράψουν γραφές που συνάντησαν σε παπύρους και

γράμματη χρησιμοποιήθηκε εξίσου συχνά σε κώδικες που δεν περιέχουν κείμενα των Γραφών, όπως αποδεικνύεται από την πολύ πρόσφατη ανακάλυψη του Μενάνδρου της Βατικανής Βιβλιοθήκης³⁵ και από τα γνωστά αποσπάσματα του Δίωνος Κασσίου *Vat. gr. 1288* (FOLLIERI, πίν. 2).

Εικ. 14. Βατικανό, Biblioteca Apostolica Vaticana, *Vat. gr. 1288*, σ. 7: βιβλική μεγαλογράμματη.

Η βιβλική μεγαλογράμματη κάνει την πρώτη της εμφάνιση περίπου στα τέλη του 2^{ου} αιώνα μ. Χ., εποχή στην οποία ανάγονται τα αποσπάσματα του Δημοσθένη στον *P. Oxy. LVI 3850* και του Αισχίνη στον *P. Oxy. LX 4051* [= Οξφόρδη, Sackler Library, Papyrology Rooms, *P. Oxy. 3850* και *4051* αντιστοίχως]· η τυποποίησή της ολοκληρώνεται στα μέσα περίπου του 4^{ου} αιώνα, όπως φανερώνουν τα περίφημα βιβλικά χειρόγραφα, που έφτασαν ως εμάς σχεδόν ακέραια μέσω της διατήρησής τους στις βιβλιοθήκες: ο «Βατικανός κώδικας» (*Codex Vaticanus* ή κώδικας B: *Vat. gr. 1209*· FOLLIERI, πίν. 1) και ο «Σιναϊτικός κώδικας» (*Codex Sinaiticus* ή κώδικας **Σ** ή S: Λονδίνο, British Library, Add. 43725).

Η γραφή αυτή συνεχίζει την εξέλιξη της δείχνοντας τα πρώτα σημάδια παρακμής ήδη από την αρχή του 5^{ου} αιώνα, π.χ. στον κώδικα της Αγίας Γραφής που είναι γνωστός ως «Αλεξανδρινός κώδικας» (*Codex Alexandrinus*

παρουσίαζαν συγγένεια με αυτές των περίφημων κωδίκων των Γραφών. [[Για μια συνολική θεώρηση των γνωστών μαρτυριών σε βιβλική μεγαλογράμματη με σκοπό τη συμπλήρωση της μονογραφίας του Cavallo βλ. τώρα P. ORSINI, *Manoscritti in maiuscola biblica. Materiali per un aggiornamento*, Cassino 2005]].

35. Πρόκειται για παλίμψηστα σπαράγματα ενός χειρογράφου του Μενάνδρου επαναχρησιμοποιημένα σε έναν συριακό κώδικα του 9^{ου} αιώνα (*Vat. sir. 623*), η ανακάλυψη του οποίου ανακοινώθηκε από τον F. D' AIUTO, *Graeca in codici orientali della Biblioteca Vaticana (con i resti di un manoscritto tardoantico delle commedie di Menandro)*, στο *Tra Oriente e Occidente. Scritture e libri greci fra le regioni orientali di Bisanzio e l'Italia*, a cura di L. PERRIA, Roma 2003 (Testi e studi bizantino-neoellenici, 14), σ. 227–296 (με 16 + V πίν. ε.κ.): 266–283 και πίν. 13–14.

ή κώδικας A: Λονδίνο, British Library, Royal Ms. 1 D V–VIII). Θα παραμείνει ωστόσο σε χρήση, με μορφή ολοένα και λιγότερο σταθερή στις πιο όψιμες εκδηλώσεις της, μέχρι τον 9^ο αιώνα. Στη συνέχεια θα χρησιμοποιηθεί περιστασιακά ως διακριτή γραφή (στα γερμανικά *Auszeichnungsschrift*) για να αποδώσει τίτλους ή συμπληρωματικά στοιχεία του κειμένου μέσα σε κώδικες γραμμένους σε άλλο είδος γραφής³⁶.

Η βιβλική μεγαλογράμματη, εκτός από τον κάθετο άξονα των γραμμάτων της, διακρίνεται και για τα εξής:

α) την κανονικότητα των διαστάσεων των γραμμάτων (*modulo*), τα περισσότερα από τα οποία μπορούν να εγγραφούν σε ένα τετράγωνο, με αποτέλεσμα τα γράμματα E, Θ, Ο και C να είναι στρογγυλόσχημα· κάποια γράμματα παραβιάζουν τον κανόνα των δύο νοητών γραμμών, που είναι χαρακτηριστικός στη μεγαλογράμματη: συγκεκριμένα το P και το Y επιμηκύνονται κάτω από τη γράμμη βάσης, ενώ τα Φ και Ψ επιμηκύνουν την κάθετη κεραία τους τόσο προς τα πάνω όσο και προς τα κάτω·

β) την εντύπωση της ελαφράς φωτοσκίασης, αποτέλεσμα της φυσικής και αρμονικής εναλλαγής παχιών και λεπτών κεραιών: οι κατωφερείς κάθετες κεραιές χαρακτηρίζονται από μεγάλο πάχος, ενώ οι ανωφερείς οριζόντιες και λοξές είναι λεπτές, και τέλος μέτριο πάχος έχουν οι κατωφερείς λοξές γραμμές που κινούνται είτε προς τα δεξιά είτε προς τα αριστερά·

γ) τον ιδιαίτερο σχεδιασμό κάποιων γραμμάτων:

Εικ. 15. Βιβλική μεγαλογράμματη: χαρακτηριστικά γράμματα.

Ας σημειωθεί ότι στη βιβλική μεγαλογράμματη, λόγω της κανονικότητας της μορφής των γραμμάτων και κυρίως λόγω της λεπτότητας των οριζοντίων κεραιών για την πρόκληση φωτοσκίασης, υπάρχει η πιθανότητα –περισσότερο ίσως απ’ ό,τι σε άλλους τύπους γραφής– οπτικής σύγχυσης από τη μια ανάμεσα στα τρία τριγωνικά γράμματα Α, Δ, Λ και από την άλλη ανάμεσα στα τέσσερα στρογγυλά γράμματα, E, Θ, Ο, C. Στο σύνολό της βέβαια πρόκειται για μια γραφή αυστηρή, λιτή, ισορροπημένη, συχνά πολύ αεράτη και κομψή ακόμα και στη *mise en page*, σε χειρόγραφα που στους πρώτους αιώνες σχεδόν στερούνται διακόσμησης (η διακόσμηση κάνει την πρώτη

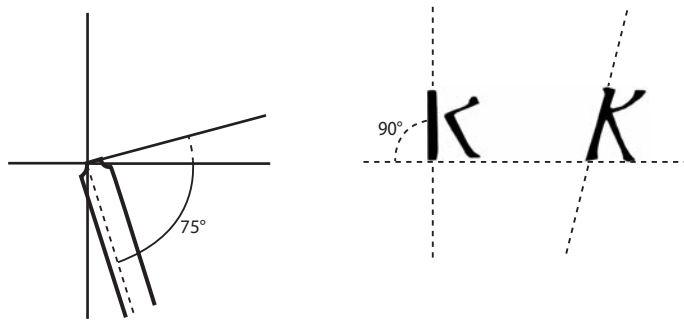
36. Για τις διακριτές γραφές που χρησιμοποιήθηκαν κατά τη μεσοβυζαντινή εποχή στα ελληνικά χειρόγραφα βλ. H. HUNGER, *Minuskel und Auszeichnungsschriften im 10.–12. Jahrhundert*, στο *La paléographie grecque et byzantine*, ό. π. (σημ. 10), σ. 201–220, με 19 εικόνες.

της δειλή εμφάνιση μόλις την εποχή στην οποία ανάγεται ο «Αλεξανδρινός κώδικας»).

* * *

Στο σημείο αυτό χρειάζεται να ανοίξουμε μια παρένθεση που αφορά στο χαρακτηριστικό γνώρισμα της βιβλικής μεγαλογράμματης, στην εναλλαγή του πάχους των κεραιών. Η φωτοσκίαση είναι ένα φυσικό επακόλουθο της κλίσης του καλάμου σε σχέση με το φύλλο: το όργανο γραφής, ο κάλαμος, εφοδιασμένος με ευλύγιστο ρύγχος, με μια μικρή τομή που χρησίμευε για να ρέει η μελάνη, επέτρεπε παιχνίδια εναλλαγής και αντίθεσης ανάμεσα σε παχιές και λεπτές κεραιές ανάλογα με τη γωνία επαφής του ρύγχους στην επιφάνεια του φύλλου· αυτό δεν το συναντάμε στη μικρογράμματη γραφή, όπου χρησιμοποιείται συνήθως ένας τύπος καλάμου που δεν προκαλεί την εντύπωση της φωτοσκίασης.

Η εναλλαγή του πάχους των κεραιών στη βιβλική μεγαλογράμματη βρίσκεται, κατά συνέπεια, σε άμεση εξάρτηση από τη λεγόμενη γωνία γραφής, που σύμφωνα με τον ορισμό του Cavallo είναι «η συμπληρωματική γωνία αυτής που σχηματίζει η ευθεία η οποία περνάει από το ρύγχος του οργάνου γραφής με τη γραμμή βάσης της γραφής»³⁷, με τη διευκρίνιση ότι το ρύγχος του οργάνου γραφής νοείται τοποθετημένο πάνω στο φύλλο³⁸. Επομένως διαφέρει σημασιολογικά από τη γωνία κλίσης της γραφής, η οποία μπορεί εμπειρικά να οριστεί ως η μέση κλίση του άξονα των γραμμάτων πάνω στη γραμμή γραφής³⁹. στην περίπτωση της βιβλικής μεγαλογράμματης, που διακρίνεται για γράμματα με κάθετο άξονα, η γωνία αυτή είναι ίση με 90°.

Εικ. 16. Γωνία γραφής και γωνία κλίσης.

37. CAVALLO, *Ricerche sulla maiuscola biblica*, ό. π. (σημ. 10), σ. 4 σημ. 3.

38. PRATESI, *A proposito di tecniche di laboratorio e storia della scrittura*, ό. π. (σημ. 9), σ. 204–205· βλ. και τον Μ. PALMA, *Per una verifica del principio dell' angolo di scrittura*, στο *Scrittura e civiltà* 2 (1978), σ. 263–273.

39. Για να υπολογιστεί όμως η γωνία της κλίσης της γραφής, από τις τέσσερις γωνίες που σχηματίζονται, όταν διασταυρώνεται η γραμμή βάσης με την ευθεία που περνά

Η γωνία γραφής είναι αποτέλεσμα πολλών παραγόντων, που δεν μπορούμε, βάσει των μαρτυριών γραφής, να τους προσδιορίσουμε όλους μαζί με έναν όρο. Τέτοιοι παράγοντες είναι η θέση του φύλλου σε σχέση με αυτήν του γραφέα, η κλίση του καλάμου και η τομή του ρύγχους του, η θέση του χεριού του γραφέα και ο συνδυασμός των κινήσεων του κατά τη διαδικασία της γραφής. Η καινοτομία της βιβλικής μεγαλογράμματης σε σχέση με τις προηγούμενες γραφές έγκειται στη γωνία κλίσης του καλάμου, που υπολογίζεται στις 15° και στη γωνία γραφής των περίπου 75°, ενώ μέχρι τον 2° αιώνα μ. Χ. κυμαινόταν συνήθως μεταξύ 35° και 50°⁴⁰.

Αυτή η αλλαγή κλίσης του καλάμου καθιστά δυνατή την αντίθεση μεταξύ παχιών και λεπτών κεραιών προκαλώντας ένα σαφές αισθητικό αποτέλεσμα, παρόλο που λείπουν οι απολήξεις και οι διακοσμητικές κεραιές, οι οποίες απαντούν σε παλαιότερους τύπους γραφής. Πράγματι, η βιβλική μεγαλογράμματη, τόσο στην αρχική της φάση όσο και σε αυτήν της τελειοποίησής της, δεν εμφανίζει καθόλου απολήξεις ή άλλα διακοσμητικά στοιχεία.

Η αλλαγή της γωνίας γραφής δεν οφείλεται, κατά τη γνώμη μου, στη μετάβαση από τον πάπυρο στην περγαμηνή –εφόσον τα πρώτα δείγματα βιβλικής μεγαλογράμματης απαντούν σε πάπυρο– αλλά μάλλον σε μια αλλαγή γούστου. Πρόκειται λοιπόν για αλλαγή όχι μόνο τεχνική, όπως θεωρούνταν παλαιότερα, αλλά κατά κύριο λόγο πολιτισμική και αισθητική.

Ας σημειωθεί βέβαια ότι η έννοια της γωνίας γραφής, δάνειο της λατινικής παλαιογραφίας, υπήρξε αντικείμενο έντονης συζήτησης, στην οποία συμμετείχαν ιταλοί και ξένοι παλαιογράφοι. Για τον Jean Mallon η γωνία γραφής ήταν «η θέση που βρίσκεται το όργανο γραφής σε σχέση με την κατεύθυνση της γραμμής γραφής»⁴¹. ο Leon Gilissen εντοπίζει το αδύναμο σημείο αυτής της διατύπωσης επισημαίνοντας ότι, εφόσον πρόκειται για μια προβολή τρισδιάστατου σχήματος πάνω σε ένα επίπεδο, είναι προτιμώ-

από τον άξονα του γράμματος, πρέπει να μετρηθεί το άνοιγμα της πρώτης γωνίας που σχηματίζεται στην επάνω μεριά της γραμμής βάσης ακολουθώντας την κατεύθυνση της γραφής: πρόκειται για την επάνω αριστερή γωνία, στην περίπτωση μιας δεξιόστροφης γραφής (που γράφεται από τα αριστερά προς τα δεξιά), όπως η ελληνική (και η λατινική). Βλ. τον όχι και τόσο ακριβή ορισμό του L. GILISSEN, *L'expertise des écritures médiévales. Recherche d'une méthode avec application à un manuscrit du XIe siècle: le *Lectioinaire de Lobbes, Codex Bruxellensis 18018*, Gand 1973 (Les publications de Scriptorium, 6), σ. 18–19, και την κριτική του PRATESI, *A proposito di tecniche di laboratorio e storia della scrittura*, ό. π. (σημ. 9), σ. 205–206. Για τον ορισμό του άξονα του γράμματος και της γραφής, βλ. εδώ σ. 38–39, σημ. 31.*

40. CAVALLO, *Ricerche sulla maiuscola biblica*, ό. π. (σημ. 10), σ. 4.

41. J. MALLON, *Paléographie romaine*, Madrid 1952 (*Scripturae monumenta et studia*, 3), σ. 22.